

Çingiz hana we mongollara değişli üç taryhy syr

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Çingiz hana we mongollara değişli üç taryhy syr ÇINGIZ HANA WE MONGOLLARA DEGIŞLİ ÜÇ TARYHY SYR

- Alymlar Çingiz hanyň ölüminiň syryny açmaga synanyşýar: «Ölüm sebäbi hanjar urgusy-da däl, awy-da däl»

Alymlaryň aýtmagyna görä, Çingiz hanyň maşgalasyna we tarapdarlaryna ölüm sebäbinı syr kimin saklamak buýrulypdyr.

Çingiz hanyň ölüminden soň mongol imperiýasy taryhyň il uly territoriýasyna eýe imperiýasyna öwrüldi («ArtScience» muzeýi)

Alymlar dünýä belli mongol hökümdary Çingiz hanyň ölüm sebäbinı ahyrsoñunda anyklandyklaryny pikir edýär. Täze geçirilen barlaglara görä, Mongol imperiýasynyň düýbüni tutujy hyýarjymakly garahassalyk (бубонная чума) keselinden ölen

bolmagy mümkün.

1162-nji ýylda «altyn şejere» diýlip atlandyrylan Börçigin boýunda dünýä inen Çingiz han 1206-njy ýylda Mongol imperiyasyny esaslandyrdy. 1227-nji ýylda aradan çykanda, onuň guran imperiyasy Rim imperiyasından 2,5 esse uludy. Genetiki mirasy-da şolar ýaly derejede uludy welin, 2003-nji ýylda geçirilen bir ylmy barlagyň netijesi, dünýädäki her 200 erkekden biriniň Çingiz hanyň neslinden bolmagynyň mümkindigini öñe sürdi.

Beýleki bir ýandan şolar ýaly meşhurlygyna garamazdan, Çingiz hanyň ölümü häzire çenli syrlylygyna galdy. Barlagçylaryň aýtmagyna görä, hökümdar 20 ýyldan gowrak wagtlap Günbatar Si Sýa bilen uruşynyň möhüm sepgidinde öлendigi üçin şol döwür Çingiz hanyň maşgalasyna we tarapdarlaryna ölümىň sebäbini syr kimin saklamak buýrulypdyr.

Şeýlelikde, Çingiz hanyň abraýyny galdyrmak islän ýakynlary ýa-da onuň adyny záyalamak islän duşmanlary ölümine degişli birgiden toslama hekaýatlary aýtmaga başlapdyr. Bularyň arasynda hanjarlanma, atdan ýykylma, okdan ýaralanma ýa-a gany köp akma ýaly birgiden çaklamalar bar.

- «**Hökümdarlaryň ölümü rowayatlar bilen bezelyär**»

Infekzion keseller boýunça Halkara guramasynyň çap eden täze

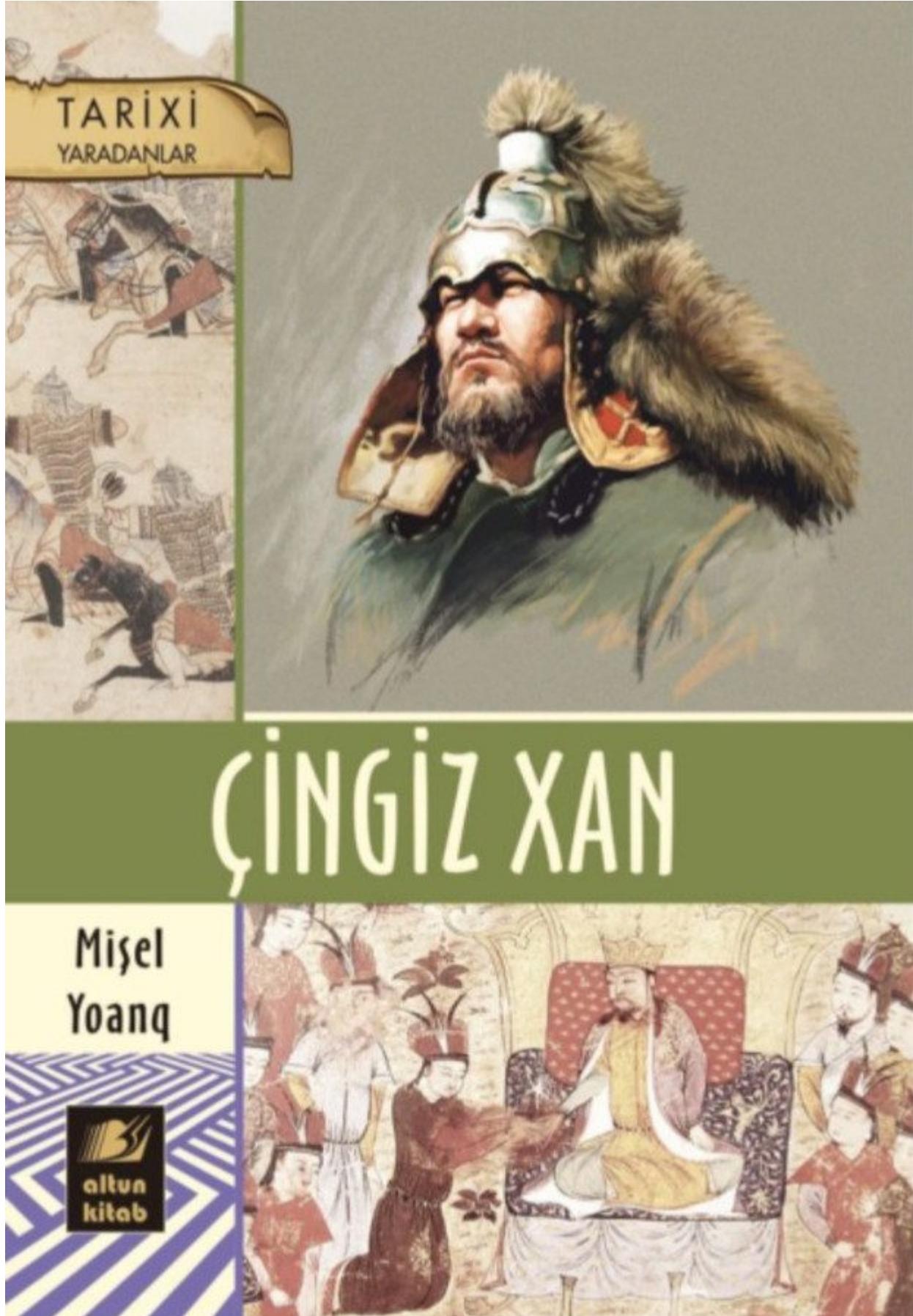
ylmy işinde şeýle rowaýatlaryň hökümdaryň aradan çykmagyndan kän wagt geçensoň orta atylandygy aýdylýar.

Australiyadaky Flinders uniwersitetinden paleatolog we ylmy işiň şärikdeş awtory Francesco Galassi «Uly Hytaýyň patyşalarynyň we imperatorlarynyň ölümleri köplenç rowaýatlar bilen bulam-bujar edilýär» diýdi we sözünü üstüni ýetirdi:

– Ýokanç keseller ýaly giňden ýaýran ýagdaýlary pikir etmek has göwnemakul, ýöne şeýle aýratyn adamlara heýjan beriji, adatdan daşary ölüm sebäpleri ýöñkelyär. Emma umuman alanda by rowaýatlary tassyklap biljek ýeterlik subutnama ýok.

Ylmy işiň ýene bir awtory Wenpeng Yu hem Çingiz hanyň öлende güýç-kuwwatynyň ýerinde bolandygyny, garamagyndakylaryň ony juda sylandygyny we gowy seredilendigini aýdýar:

– Şonuň üçin onuň haýsydyr bir syýasy maksatly kast edilşik ýa-da zäherlenme ýoly bilen ölmegi o diýen mümkün däl.

- Hökümdary öldürendigi çaklanylýan kesel garahassalykmy ýatif?

Ylmy işi alyp baran barlagçylar Ming dinastiýasy döwründe

taýýarlanan «Ýuanyň taryhy» atly taryhy işi öwrendiler. Taryhy çeşmede 1227-nji ýylyň 18-25-nji awgust aralygynda Çingiz hanyň Günbatar Si Sýa ýurduna soňky ýörişi guranda gyzgynynyň galandygy, özünü gowy duýmandygy, kesele ýolugan gününden sekiz gün geçensoňam hökümdaryň ölendigi aýdylýar.

Başky geçirilen barlaglarda hökümdaryň tif keseline ýolugandygyny öñe sürýärdi. Emma Galassi we onuň kärdeşleri tif keseliniň garyn agyrysy we gusma ýaly beýleki tipiki simptomlaryndan söz açylmaýandygyny anyklady.

Munuň bilen birlikde barlagçylar Çingiz hanyň ejir çeken keselini anyklamak üçin kliniki alamatlar bilen çäklenip oñmady, şol bir wagtyň özünde mongol birlikleriniň we duşmanlarynyň şol wagtda başdan geçirilen kesellerine degişli maglumatlara-da ýüzlendi.

Adelaids uniwersitetinden ylmy işiň ýene bir awtory Maseý Henneberg «Live Science» ylmy-populýar žurnalyna beren beýanatynda Çingiz handaky simptomlatyň şol döwürden giňden ýaýran hyýarjymakly garahassalyk bilen gabat gelýändigini anyklandyklaryny aýdýar.

Alymlar Çingiz hanyň jesediniň galyndysyny heniz tapmandyklary üçin bular ýaly retrospektiw diagnoz barlaglarynyň gutulgysyz ýagdaýda bärden gaýdýandygy bilen ylalaşýar. Sebäp diýseň entek meşhur hökümdaryň mazarynyň nirdedigi-de belli däl. Emma Galassi «Şular ýaly bärden gaýtmalar sebäpli ölüm sebäbinden yüz göterim ynamly bolmasak-da, şeýle senariniň beýleki çaklamalara garamda has hakykata ýakyn we taryhy taýdan gymmatlydygyny aýdyp bileris» diýýär. Şol uniwersitetde işleyän antropologbwe ylmy işiň şärikdeş awtory Ýelena Warottiniň pikiriçe, Çingiz hanyň ölümü «keselleriň liderlere ýetiryän täsiriniň mysaly bolup we taryhyň akymyny üýtgedip biler».

Soňky pandemiýa ýurt baştutanlarynyňam ýokanç kesellere ýolugyp biljekdigini we ýokanç keseller ýaly tebigy ýagdaýlara garşıy tär edip bilmejekdiklerini ýene bir gezek görkezdi.

Penşenbe 04.02.2021 ý.

- **Wanda uly açыş: «Çingiz hanyň agtygynyň köşgünüň üstünden bardyk»**

Köşgүн ilhanlylar döwrüne degişlidigi pikir edilýär.

Çingiz han Mongol imperiýasynyň esaslandyryjysy we ilkinji hökümdarydy («Anadolu» habarlar gullugy)

Arheologlar topary Türkiýäniň Wan welaýatynda Çingiz hanyň agtygy Hulagu han üçin gurlan, bir mahallaryň ajaýyp köşkleriniň biriniň galyndysynyň üstünden barandyklaryny habar berýär.

Beýleki bir ýandan barlag toparynyň düzümünde bolmadyk käbir hünärmenler binanyň Çingiz hana we onuň maşgalasyna baglanychdyrmak üçin has köp maglumat gerek boljakdygyny aýdyp, muňa seresaply çemeleşmäge çağyrýar.

Hulagy han 1217-nji ýıldan 1265-nji ýyla çenli ýaşan, Ýakyn Gündogardaky harby ýörişlere baştutanlyk eden mongol serkerdesidi.

Aýratynam 1258-nji ýilda Bagdadyň talanmagy, şäherdäki «Beýtul-Hikmet» diýlip tanalýan uly kitaphananyň weýran edilmegi we musulmanlaryň halyfy Mustasymyň öldürilmegi bilen

soñlanan mongol ýörişlerini guramagy bilen giňden tanalýar. Bir bitewi Mongol imperiýasy Çingiz hanyň başga bir agtygy Möňke hanyň ölüminden soñ 1259-njy böleklere bölünipdir we Hulagu hanyň baştutanlygynda Eýranda has kiçi Mongol imperiýasy gurlupdyr.

Ilhanly döwleti ady berilen bu imperiýanyň ömri hem gysga bolupdyr we XIV asyryň başlarynda dargapdyr. Ýakyn Gündogar merkezli bu imperiýanyň iň soňky galyndylary-da 1357-nji ýylда ýok edilipdir.

Taryhy maglumatlar sebitde köşgүň we tomusky paýtagtyň bolandygyny habar berýär, ýöne bularyň anyk nirdedigini aýtmaýar.

Wanda tapylan köşgүň galyndysynyň gazuw-agtaryş işleri dowam edýär. Emma galyndylaryň agramly bölegi talanan ýagdaýda.

Mongoliýanyň Ylymlar Akademiýasynyň arheology we gazuw-agtaryş toparynyň agzasy Munkhtulga Rinçinkhorol «Hanyň köşk kompleksiniň galyndylary häzir doly weýran bolan ýagdaýda» diýýär.

Munkhtulga Rinçinkhorol

Topar gazuw-agtaryş işleriniň dowamynda talanandygyna garamazdan üçek keramzitleri, kerpiçleri, üç reňkli keramiki toýun çanaklary, gap-gaç galyndylaryny ýüze çykardy.

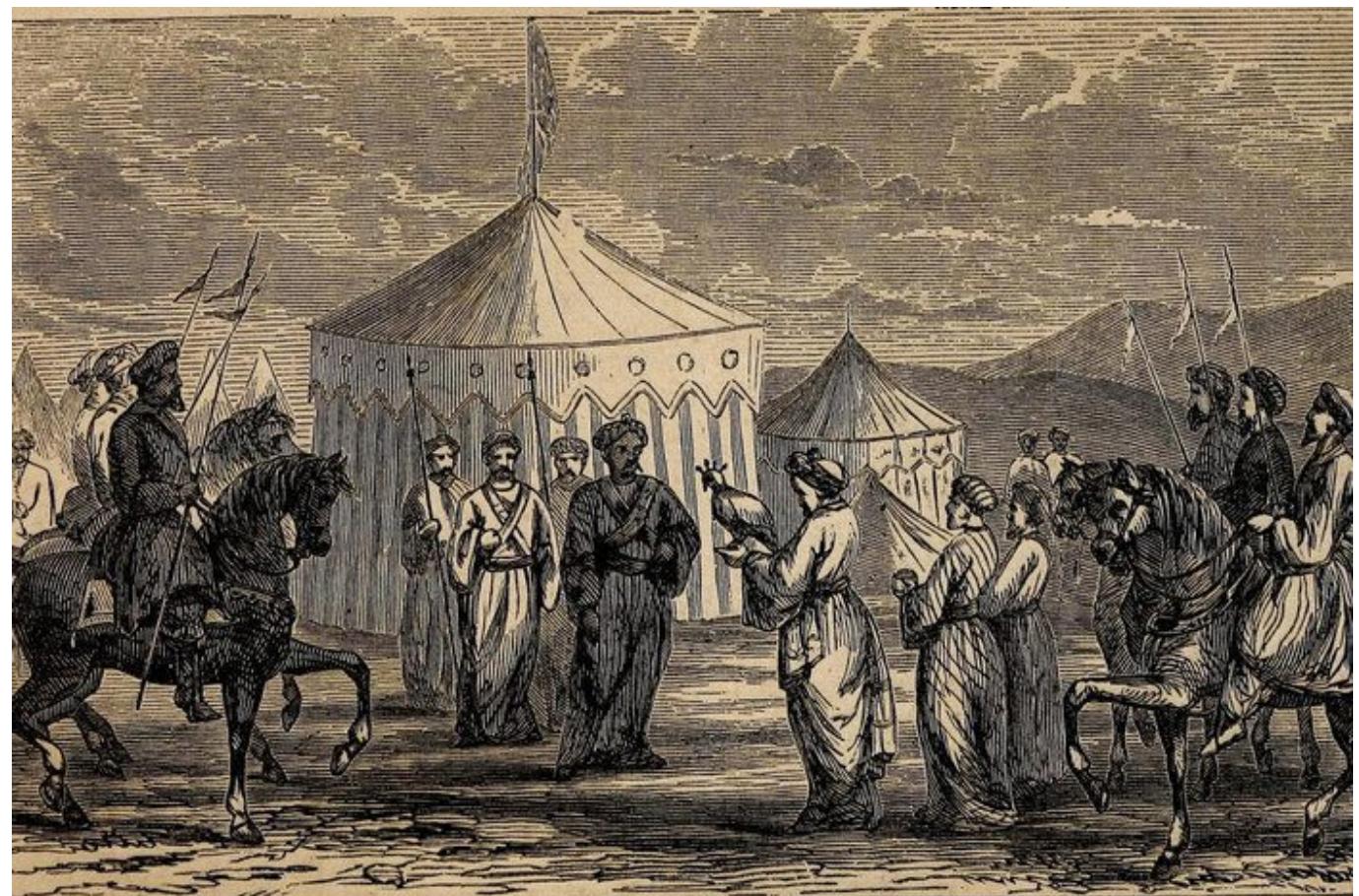
Rinçinkhorol käbir üçek keramzitlerinde «s» harpyna meňzeş simwollara gabat gelýändiklerini aýdýar: «Swastika çyzgysy ýada tamga» diýilýän şeýle ýşaratlar mongol hanlarynyň güýç simwoly bolupdyr».

Gadymy we orta asyrlarda dürli siwilizasiýalarda dürli swastika çyzgylarynyň ulanylandyty mälim. Bularyň bir wersiýasy XX asyrda nemes faşistleru tarapyndanam ulanylypdy.

Rinçinkhorol bu simwollaryň ulyylan plitalaryna seredip, gazylan köşgүň Gulagy hana degişlidigi netijesine gelendiklerini aýdýar. Tapyndylar sebutde kuwwatly mongol güýjünden söz açýan taryhy çeşmeler bilen birleşdirilende köşgүň Ilhanlylar döwrüne degişligini pikirini döretdi. Gazuw-agtaryş işine Mongoliýadan we Türkíyeden arheologlaryň gatnaşýandygy aýdylýar. Topar tapyndylaryny we üstünden baran eserleriniň suratyny heniz ylmy-populýar žurnalda çap etdirmedi.

Beýleki bir ýandan toparyň düzümünde bolmadyk we tapyndylary daşardan synlap baha beren ABŞ-nyň Demirgazyk Jorjiýa uniwersitetiniň Orta Ýewraziýa taryhy boýunça professory Timoti Meý anyk netijä gelmezden öň has köp maglumat toplamalydygyny öñe sürdi. Emma professir toparyň çaklamalaryna-da doly garşıy çykanok: «Munuň Hulagunyň köşhi bolmagy-da mümkün. Gazuw-agtaryş işlerine gatnaşýan alymlar örän dogry aýdybam biler».

Ýekşenbe, 24.07.2022 ý.

- **Eräp başlan toprak mongol «mumyýalaryny» ýuze çykarýar**
Ylmy-barlagçylar begzada mongollaryň ýak (ýabany sygyr) süýdi bilen iýmitlenendigini anyklady.
Çingiz hanyň mongollary bir agza garatmagynyň yzyndan imperiýa Aziýanyň Yuwaş okean kenarlaryndan Gündogar Ýewropa çenli giñedi (Wikimedia Commons)

Gündogar Ýewropanyň daglarynda permafrost (doň toprak) klimat üýtgeşmeleri we howanyň gyzmagy sebäpli eredigisaýy mongollaryň tebigy ýollandan mumyýalan jesetlerini gün yüzüne çykarýar.

Täze geçirilen barlaglaryň birinde Mongoliýanyň demirgazyk-günbatarynda, Russiýa bilen çäkleşýän Hubsugul oblastynda ýuze çykan gonamçylygyň galyndylary öwrenildi.

Analizler bu gonamçylygyň 1206-njy ýylда Mongol imperiýasynyň gurulan wagtyndan bări ulylyp gelnendigini görkezýär. Bu şol bir wagtyň özünde Çingiz hanyň ähli mongol taýpalarynyň hökümdary yqlan edilen ýylyna gabat gelýär.

2018-2019-nji ýyllarda permafrostyň eremegi bilen ýuze çykan gonamçylykda on bir sany mongol begzadasynyň skletleri tapyldy.

Jesetler gyzgynlygyň nul gradusdan aşakda bolandygy üçin azyndan 800 ýyl geçendigine garamazdan geň galdyryjy ýagdaýda gowy saklanyp galypdyr.

Munuň üsti bilen barlagçylar Mongol imperiýasynyň aristokratlarynyň ýasaýyş-durmuş formasyny we iýmitlenişlerini bilmek üçin galyndylary öwrendi.

- **Ýak süýdi bilen iýmitlenipdirler**

Öwrenilen gonamçylykda ölüleriň gymmatbahaly egin-eşikler we goş-golamlar bilen jaýlanandygy anyklandy. Bulam gonamçylykda ýatanlaryň ýokary sosial statusa eýedikleriniň bilinmegini üpjün etdi.

ABŞ-nyň Miçigan uniwersitetiniň arheologlary bu begzadalaryň dişleriniň gabygynda anyklanan proteinleri barlap, haýsy haýwanlaryň süýduni içendiklerine çenli anyklap bildi.

«Communications Biology» ylmy-populýar žurnalynda çap edilen

maglumatlar mongollaryň at, goýun, geçi, sygyr, iň esasynda ýak süydüni içendikleri barada takyk subutnamalary çap etdi.

Tibet sygyry hem diýilýän uzyn tüýli ýaklar hazırlar Hindistan ýarymadasynda, Tibet platosynda, Demirgazyk Mýanmarda, Ýunnanda, Siçuanda, Mongoliýada, Sibirde ýasaýar.

Bular iri süňkli, satanlak, garnyndan aşaklygyna uzaýan aşa galyň we uzyn hamly iri şahly mallar.

Bu haýwanlar Gündogar Ýewraziýanyň belentliklerinde ýasaýan adamlaryň medeniýetinde örän möhüm rol oýnaýar. Şonuň üçinem arheologlar ýaklara degişli subutnamalary tapmakdan aýratyn lezzet aldylar.

Ylmy işiň awtorlaryndan Alisiýa Wentreska-Miller «Iň esasy jeset – «bogtog» diýilýän, berýoza agahynyň gabygyndan edilen başgap bilen we altın băşpenjeli aždarhany suratlandyrýan ýüpek donlar bilen jaýlanan begzada aýaldy» diýýär.

Miçigan uniwersitetinde antropolog bolup işleýän Wentreska-Miller «Onuň ýasan ömründe ýak süydüni içip gezendigi netijesine geldik» diýip, sözünüň üstünü ýetirýär.

Ýaklar häzirem mongol medeniýetide möhüm rol oýnaýar (Alisiýa Wentreska-Miller)

Erän permafrost alymlaryň taryhy ähmiýetli jesetleri tapmagyny aňsatlaşdyrýar. Emma şol bir wagtyň özünde talañçylara we taryhy eserleri ogurlaýan brakonýerlere garşy-da goragsyz edip goýýar.

Howanyň maýlamagy dowam ediberse we permafrost hasam eräberse hem-ä bu ýerlerdäki hemem onuň aňyrsyndaky käbir doňan arheologiki galyndylaryň ogurlanma ähtimallygyny artdyryp biler.

Duşenbe, 10.04.2023 ý.

Taýýarlan Çagla ÜREN. Taryhy makalalar